

*Паметта на Потомците
The Memory of the Descendants*

ПРОФ. ВАСИЛКА МАНОВА-ТОМОВА – БЕЛЕЖИТ БЪЛГАРСКИ УЧЕН ПЕДАГОГ И ПСИХОЛОГ

**Любомир Георгиев
Милка Василева**

Резюме. Проф. Василка Манова-Томова е бележит български учен педагог и психолог. През 2012 г. се навършиха сто години от рождението ѝ. Тя е създала и ръководила в течение на 20 години научноизследователска секция „Психология и педагогика на здравето и болното дете“ в близко сътрудничество с педиатри и други специалисти. Заедно със сътрудници е оставила огромна научноизследователска и практико-педагогическа литература, превеждана и издавана и извън страната. Между най-значимите постижения е т.нар. „Съълбица на В. Манова-Томова“ за измерване на коефициента на психическото развитие през първите три години от живота на детето. Благодарение на ранната психодиагностика става възможна и своевременната рехабилитация в детските здравни и болнични заведения през 50–70 години на миналия век.

Keywords: prof. Vassilka Manova-Tomova, Bulgarian scholar, psychologist, pedagogue

Житетският път на Василка Манова започва от Цариброд на 03.12.1912 г. Семейството ѝ, емигранти в България, първоначално живее в Лом, където тя завършва основното си образование. В София учи в класическа гимназия, откъдето добива необичайна за времето езикова култура. В Софийския университет развива широки професионални интереси, задълбоченост и практическа ангажираност буквално към всичко, свързано с децата. За кратко време Василка Манова е асистентка на проф. Димитър Кацаров, няколко години е детска учителка, преподавателка в Институт за подготовка на детски учителки. През 1942 г. прави първата си публикация: „Сборник лекции за изследване на детето“, през 1943 г. публикува „Сборник приказки“ с предговор, написан от проф. Д. Кацаров. След кратка пауза (навярно за отглеждане на децата си), от 1948 г. Василка Манова преминава на работа в Министерството на народната просвета като главен инспектор и референтен ръководител по предучилищно възпитание. Още същата година се появяват нейни публикации: „Игри за

най-малките и по-големите деца“ и още заглавия и издания. През 1951 г. съвместно с Елка Петрова издават „Смятане и работа с малките в детската градина“.

1. Професионалната биография на Василка Манова-Томова започва в Института за охрана на майчинството и детството през 1951 г. Директор на този институт по това време е проф. Стефан Коларов – виден български ревматолог и педиатър с подчертан интерес към психологията и педагогиката, организатор на научноизследователски практики и човек с голямо сърце. Написаните през петдесетте години книги на проф. Манова стават настолно четиво за родители и медицински специалисти. „За децата до 3 години“ (1955) и „Възпитание чрез радост“ (1957), богато илюстрирани от художничката Бинка Вазова и със съдействието на поетесата Дора Габе (в тираж по 6 хиляди броя), са образец на научна прецизност, на убедителна популярност и практическа приложимост. На основата на обстойни и системни проучвания върху проблеми на психическото развитие и възпитанието през кърмаческата и ранната детска възраст се разкрива значението на художественото слово за развитие на говора с приложение на стихчета и римушки за най-малките. За играта в живота на детето се говори не само с езика на психологията и педагогиката, но и с описания на подвижни игри и изработени играчки. Към теоретичните аргументи за значението на ритъма и музиката за развитие на движенията и емоциите следват приложения на детски песнички (с текст и ноти), указания за организиране на празници и развлечения за децата в заведения и в семейството. Специално внимание е отделено на красивата обстановка като източник на радост и условие за правилно развитие на децата. Приложени са модели за украса на помещенията, в които да се отглеждат малките деца. Освен научната аргументация на психическото развитие дидактическите материали са внимателно подбрани, изпробвани и прилагани във възпитателната практика на детските заведения за ранна възраст в София и в страната. Всичко в тези забележителни първи научни и популярни монографии е пропито от положителни емоции и загриженост, от възторг и отговорност за ранното детство, от интерес и умения да заинтересува родителите и възрастните, от огромните и недобре познати за времето възможности на децата от най-ранна възраст. Някои от препоръките в следващите ежегодни публикации на проф. Манова са адресирани към персонала в бързо създаващите се детски заведения например: „Развитие и възпитание на детето през първите три години“ (1956, тираж 3000 броя), а друга монография е адресирана специално към младите родители и отглеждането на децата в семейството: „Възпитание от най-ранна възраст“ (1959 г., тираж 6000 броя).

„Животът и цялостното развитие на детето през първите три години – пише Василка Манова, – се движат по един учудващ и изключителен

начин от радостните преживявания, от положителния емоционален тонус. Радостта е основната и най-сигурна нишка, която свързва детето още от първите месеци на неговия живот със заобикалящите го хора и предмети. Малкото дете се стреми към всичко, което му доставя радост, и страни от непознатото и непривлекателното. Радостта дава облик на целия живот, тя е фон, на който протича развитието“. Създаването на първите навици на малките деца не е възможно без радостни преживявания. Всички изисквания и дейности на децата са богато илюстрирани с перфектен снимков материал във всяка от монографиите. Препоръката към възрастните (персонала и родителите) е „да се назовават всички действия по обслужването, и то с особена интонация, с ласкав говор и задаване на въпроси“. Така, със споменатите вече четири монографии, само за няколко години е изградена цялостна система за обгрижването и възпитанието на децата от най-ранна възраст в детските заведения в тясна връзка с актуални практики за семейното и общественото отглеждане и възпитание. Не е пропусната и не е подценена нито една страна на този сложен процес и в индивидуален план, и в услуга на обществените здравни детски заведения. В психолого-педагогическата литература по това време няма подобен аналог на компетентности и професионализъм.

Проф. Манова създава такава атмосфера на уважение и сътрудничество с медиците и обслужващия персонала (на вече преименувания Научноизследователски институт по педиатрия, 1964 г.), че дейностите и правилата не може да не се изпълняват. Аерация, медицински процедури, лечение, игри, организирани и свободни занимания неусетно поглъщат минутите на работния ден, поставят тревожни въпроси, но носят и радост за децата и за всички, които работят за тях. Работният ден на психолозите-педагози не се изчерпва с това. Макар и приоритетна, изследователската работа се осъществява в динамична симбиоза с напрегната ежедневна възпитателна и учебна работа с децата и персонала. Поетапно събираните наблюдения, факти, идеи в ежедневната възпитателна работа с децата и персонала се систематизират и обсъждат задълбочено и последователно в медико-педагогически колегиум и на институтски научни съвети съвместно с медици и други специалисти. След прецизна редакция от проф. Манова научната продукция на сътрудниците се публикува в „Научные труды институт педиатрии“. Отпечатват се множество научнопопулярни разработки и в педагогически издания. (Да припомним, че до 70-те години българската психологическа мисъл не беше популярна. Дружеството на психолозите в България бе изградено в началото на 1970 г. по инициатива на проф. Пиръов, проф. Манова и ст.н.с. Здрава Иванова.).

В забързаното ежедневие често се питахме откъде проф. Манова черпи толкова познания и опит, такава ангажираност към по-младите си колеги

и дипломатичност към по-възрастните. Личният ѝ авторитет (без партийна принадлежност) е безспорен. Особено нейно личностно завоевание е избирането ѝ за хоноруван доцент през 1952 г. в Методичния център за квалификация на лекари, медицински сестри, педагози, чийто днешен приемник е ИСУЛ. Пръв клиничен и консултативен психолог в страната, доц. Манова по това време се ползва с безспорно доверие в медицинските среди в страната. Това обаче далеч не изчерпва фундаменталната ѝ дейност като организатор и мениджър на научни психологически и педагогически изследвания не само в страната, но и в рамките на тогавашния социалистически лагер. С нейно участие и под нейно ръководство се осъществяват сравнителни медико-психологически изследвания с колеги от бившите СССР, Чехословакия, Унгария, Германия.

Създаването и развитието на научноизследователската секция в Института по педиатрия е продиктувано от неотложни потребности за разкриване на детски здравни заведения за отглеждане и възпитание на децата от най-ранна възраст. Именно през тези тревожни години на миналия век българската жена – необразована и полуобразована, трябва да напусне селската „идилия“ и бедните провинциални градчета и да се преселва в градска среда, съвсем не толкова дружелюбна, разкъсваща традиционните патриархални връзки между поколенията. Безспорно протича и процес на техническо обновление на страната, на селското стопанство и зараждащата се промишленост. Бързо се разширяват общообразователната мрежа и професионалното образование на жените майки. Мотивацията за ранното откъсване на децата от родителски грижи обаче е по-скоро икономическа, отколкото дължаща се на стремеж към професионална реализация и кариерно развитие. Майките бързат да започнат работа от недоимък, не от липса на майчински инстинкт. Бащите по това време не поемат отговорности и не умеят да се грижат за малките деца, както със задоволство наблюдаваме сега. По обясними причини се раждат и много извънбрачни деца, за които се създават домове на майката и детето във всички региони на страната.

В първите детски ясли – дневни и седмични, грижите за децата се свеждат до хранене и хигиена, често осъществявани от слабо подготвени санитарки, медицински сестри и общопрактикуващи лекари. Започва се ускорено и с недобро качество строителство на специални сгради за детски ясли и домове „Майка и дете“. Проблемите в тези домове са особено тежки. Огромен брой извънбрачни деца, полуобразовани майки, които престояват в заведенията месец преди раждането и малко след това. Те са обучавани да оказват помощ на персонала при многобройните групи деца, чакащи да бъдат преоблечени и нахранени много пъти дневно. И в дневните, но особено в седмичните детски ясли, има висока заболяемост. Често за

това допринасят неправилно провеждани задължителни закалителни процедури и недостатъчна хигиена. И въпреки това при тези условия, стъпка по стъпка се създава опит: за общуване с най-малките, за организирани и индивидуални занятия; за създаване на положителни навици и стереотипи; за постоянен и деликатен контрол на персонала. Всичко това се прави „с любов“ и „чрез радост“. И именно при тези условия изследователят–психолог и педагог изгражда и проверява хипотезите си, носи отговорност за режима и психическото състояние на децата, събира и обобщава научна информация и регулярно прави публикации без претенции за научни признания.

Първостепенна задача на практикуващите психолози (по щат методисти) е индивидуална **психодиагностика** на навършващите съответна календарна възраст деца. За бебетата ежесечно, за по-големите през няколко месеца по специална методика се измерва коефициентът на развитие. Един от най-значителните научни приноси на проф. Манова е създадената на основата на малко известни тогава опити в СССР, и най-вече трудовете на Арнол Гезел, българска стълбица на психическото развитие през първите три години от живота на детето. Този уникален за онова време български научен труд е известен като „**Стълбицата на Манова-Томова**“. За нейното изработване са упражнени стотици изследователски часове, проверки на показателите за нормалното психическо развитие върху повече от хиляда деца за определяне на нормалните етапи на здравословното психическо развитие в четири основни направления: говор и емоции, движения и навици. Добре обучен, клиничният психолог–психодиагностик следва календарната възраст и специално наблюдава поведението на диагностицираното дете: моторика и манипулации, говор и емоции. Така се установява „покриване“ или овладяване на утвърдени показатели за съответната възрастова група. Определя т.нар. *актуална възраст на развитие*. След това, използвайки известната формула: „Актуалната възраст към Календарната по 100, се получава Коефициент на психическото развитие“, установява се в конкретния момент, на конкретната възраст с точност в коя област на психичното развитие детето изостава (или изпреварва) от добре проверените и утвърдени показатели за оптимално психическо развитие. Само след такава деликатна оценка психолозите (методисти, рехабилитатори, възпитатели) осъществяват ежедневно индивидуална и групова рехабилитационна, догонваща утвърдените показатели възпитателна дейност.

През 60-те години на века секцията „Психология и възпитание на здравото и болното дете“ разгръща широка изследователска, иновационна и популяризаторска дейност, благодарение на вече натрупан опит и признание в медицинските и педагогическите среди. През този период е публикувано

фундаменталното изследване на проф. Манова „Емоции и говор у малкото дете“ (1969), „Вече мога да говоря“ (1965), „Детски портрети“ (1967). По това време се публикува първото издание на учебник за медицинските техникуми „Възпитание на детето“ (1963). Учебникът се преиздава през 1972 г. (в трихиляден тираж) и през 1975 г. (в десетхиляден тираж). За съжаление, поради много причини тази проблематика, и най-вече нейното място в обучението на медици и средния медицински персонал, след неочакваната кончина на проф. Манова, бе изоставена, „незащитена“ от личност с нейните универсални качества.

През седемдесетте години приоритет в дейността на секцията остава възрастовата психология. Василка Манова е избрана за професор в Научноизследователския институт по педиатрия през 1974 г. В същата година излиза изследването „Психологическата диагностика на ранното детство“ в седемхиляден тираж. След четири години тази монография е преведена на украински език и издадена в двойно по-голям тираж в Киев. Десетилетия след кончината на проф. Манова психодиагностиката с нейната „Стълбица“ се практикува в детските здравни и болнични заведения, в детските консултации, където се получава безплатна психологическа помощ почти до края на века.

Все по това време се поставят основите на клиничната и консултативната проблематика в работата на научноизследователската секция. Емблематична е монографията на проф. Манова „Психология и възпитание на болното дете“ (1966). В съавторство през 1976 г. излиза „Психологическа рехабилитация при нарушения в поведението в детска възраст“ (в трихиляден тираж), преведена и издадена на руски език през 1981 г., и „Трудни за възпитание и обучение деца“ в съавторство (1971). Едно обширно изследване за приемствеността между възпитанието на децата в семейството, детските ясли и детската градина в съавторство с проф. София Аврамова и проф. Анастасия Атанасова е публикувано посмъртно през 1978 г. в 15-хиляден тираж.

2. Характерна черта на научното творчество на проф. В. Манова-Томова е тясната връзка между психология, педагогика и педиатрия. В широк план между теория и практика тя обединява около проблематиката на ранното детство психолози, лекари, учителки. Създава школа за възпитание, обучение и развитие на децата до три години, последователите на която и днес продължават успешно делото ѝ.

Достатъчен е бегъл поглед върху написаното от проф. В. Манова-Томова (повече от тридесет заглавия, монографии, студии, статии), за да се види колко широки и задълбочени са нейните познания за детето (психологически, педагогически, медицински), колко мащабно познава научната световна литература по проблемите на ранното детство, как аналитично сравнява, оценява, внимателно и умело отделя същественото и извежда важни проблеми за

проучване, как своевременно пристъпва към изграждане на методики за диагностични и формиращи експериментални изследвания. По този начин полето на научната ѝ дейност постоянно се разширява и задълбочава, обхваща нови и нови страни от живота и развитието на детето, нови и нови връзки и взаимодействия, които обуславят възходящото физическо, духовно и душевно изграждане на детето от най-ранна възраст. В резултат на това читателите – психолози, педагози, родители и медицински специалисти, получават богатство от знания за детското развитие.

Когато си задава въпроса кой фактор в ранното детство е от голямо значение за извисяване на психиката на детето, проф. В. Манова-Томова стига до ролята и значението, както тя се изразява, на възприятната дейност. „Чрез възприятията – пояснява проф. В. Манова-Томова, – се доставя богат и разнообразен материал за начална умствена дейност; чрез възприятията детето лесно се свързва с околната среда и обогатява своите впечатления“ (Манова, 1974: 18). В тази връзка изискванията към естетиката и функционалността на детската среда са грижливо изписани в трудовете на проф. Манова. И по-нататък: „Това, че човек не помни своите преживявания през ранната възраст, т.е. че те не могат да се репродуцират в съзнанието, не означава, че те са изчезнали“. Изтъква се, че възприетото „запазва своята мощ и влияние под някаква форма и през следващи периоди на развитие“ (Манова-Томова, 1974: 19).

Специално внимание проф. В. Манова-Томова отделя на „сензитивните периоди“ на детското развитие. Определя ги като оптимални за разцвѣта на силите и способностите на детето. Посочва, че „ранната детска възраст е именно сензитивен период, оптимално време за развитие на някои основни прояви на детето: овладяване на ходенето, първоначално научаване да говори, първоначална емоционална привързаност към околните и др. Ако детето през ранната възраст, поради някакви причини, не се научи да ходи или да говори, по-късно това се постига много по-трудно, ученето трае много по-продължително време и е много по-малко ефективно, отколкото, ако тези прояви са усвоени през втората година, когато е сензитивният период за тях. И това, което трябва да се изтъкне, е, че по-късното научаване не играе онази роля в развитието, която то има, когато се осъществява в оптималния срок“ (Манова-Томова 1974: 20).

Днес сензитивността в развитието все повече се опознава и оползотворява в педагогическата практика в интерес на личността и обществото. Доказано е, че след раждането детето има еднакви възможности за развитие на тембрален и музикален слух. Тъй като нашият език е тембрален, т.е. тембърната окраска е водеща, се създават благоприятни условия за формиране у децата на тембрален слух. Той става доминиращ. Музикалният слух изостава. Не е така във виетнамския език. По своята същност той е тонален, т.е. с изменение

на височини на тонове в думите се предават различни семантични значения. Ето защо у виевтамците е налице абсолютен музикален слух, който е добра предпоставка за музикално възпитание. Това обстоятелство налага у нас през ранното детство да се полагат специални грижи за възхода на музикалния слух. Чрез съпътстване на редица от дейностите (хранене, бодърстване и др.) с подходящи мелодии, у децата да се развива музикална чувствителност. На тази основа, след проф. Манова, проф. Ан. Атанасова-Вукова разработва своя „Стълбица“ за развитие на музикалните способности и доказва, че само активното музициране чрез пеене или музикален инструмент, чрез танци става възможно истинско развитие на музикалните способности, заложен и развити своевременно от най-ранна детска възраст. Пасивното слушане не само не развива способности за музициране, но по своеобразен начин ги ограничава. Ранното детство е сензитивно за изграждане на чувство за ритъм у децата. Така, ако те до две години не са били учени двигателно да се отзовават на ритъм, тази способност не се изгражда. В резултат нерядко могат да бъдат наблюдавани младежи и девойки, които не са в състояние (хванати например на хоро и др.) да влязат в ритъм. Много са още сензитивните периоди през различните възрасти, които в съвременната педагогическа практика е наложително все по-целенасочено да се оползотворяват.

Наблюденията и опитът на проф. В. Манова-Томова я довеждат до съществено заключение, че децата, които в своето ранно детство не са имали необходим позитивен емоционален живот, в бъдеще проявяват емоционална студенина, неотзивчивост. Тя констатира, че емоциите кумулират, т.е. натрупват се и дават отражение върху поведението на личността. Когато те са положителни, личността израства благородна, добронамерена, сговорчива, състрадателна. При отрицателни преживявания кумулацията обуславя недружелюбност, враждебност, агресивност. Данни от проучвания потвърждават тази закономерност. Още в утробния период от развитието на детето редица въздействия могат да му влияят негативно. Такива са нервната превъзбуда на бъдещата майка, резките звукови въздействия върху плода и др. По-нататък припряността, пренапрежението на майката при разсъбличане, къпане, обличане, хранене на новороденото и др., допълват и задълбочават кумулираните неблагоприятни емоционални преживявания. Увеличаването им в бъдеще, при неправилни отношения на родители с растящия млад човек и на фактори от социалната среда са причина за прояви на асоциално поведение. Съдържанието на преобладаващите емоционални преживявания позволява да се прогнозира в перспектива поведението на личността. Ето защо „под прогнозиране не бива да се разбира предсказване на нещо, което предварително е дадено. Тук става дума за предвиждане на бъдещото развитие въз основа на постиженията през ранната възраст“ (Манова-Томова, 1974: 20).

В годините, в които проф. В. Манова-Томова професионално се осъществява, става особено актуален проблемът за акселерация в развитието на съвременните млади поколения (от *acceleratio* – ускоряване). Докато едни изследователи са впечатлени от ускоряването, от факторите, които го обуславят, и се заемат да го реализират все по-смело в педагогическата практика, то други са по-консервативни и не приемат, че закономерностите на детското развитие се влияят от обществения прогрес. Проф. В. Манова-Томова не застава на едната или на другата страна. Тя извежда свое разбиране, че акселерацията е безспорен факт, че тя съществува и не следва да се пренебрегва, но същевременно не бива да се форсира. „Явно е, че въпросът за преразглеждане на възможностите за развитие на децата е поставен, той е открит и чака разрешение на съвременно ниво. Явно е също, че досегашните „норми“ на психичното развитие на децата в много отношения са наистина остарели и се нуждаят от корекции. Но, разбира се, би било голяма грешка тези остарели норми механично да се заменят с нови. Необходими са много изследвания при използване на съвременни научни надеждни методи, за да се установят нормите на развитие на съвременното дете“ (Манова-Томова, 1974: 23).

Явен е зрелият и научен подход към проблема. Той изисква и открива перспективи, които да не се подценяват и забавят, и в същото време да се върви внимателно, с достатъчно и проверени доказателства напред. Този начин на постъпване е характерен за проф. В. Манова-Томова. В цялата своя научно-теоретична и практическа дейност тя не спира да проправя нови пътища на познанието и опита – уверено, смело, но и обосновано. Това предпазва дейността ѝ от провали, прави я приета от психологическата и от педагогическата общественост, но и от медицинската.

Чрез сравнителни проучвания на деца от яслите и от семейства проф. В. Манова-Томова доказва, че децата от семействата общо са по-жизнени, по-контактни, по-емоционално отзивчиви. И това, мотивирано разяснява тя, се дължи на активното присъствие на общуването в семейството. То е дефицитно в детските ясли, особено в седмичните, в домовете „Майка и дете“. За да се отстрани тази слабост, проф. В. Манова-Томова настоява и под нейно влияние в яслите се назначават педагози, които на базата на подобро равнище на общуване да допринасят за пълноценното физическо и психическо развитие на децата. На практика се оказва, че общуването в групата и с групата деца не е равностойно по развиващи възможности на индивидуалното общуване с детето в семейството. Ето защо проф. В. Манова-Томова убеждава управляващите да се увеличи отпуската по майчинство до три години, през което майките да могат да взаимодействат непосредствено с децата си и да допринасят за доброто им личностно формиране. Впечатляваща е „битката“, която води проф. Манова, да се организира в седмичните ясли „прекъсване на седмичния

престой в сряда вечер“, за да пренощуват децата в семейството си. Това е нейна и на нейни колеги успешна битка с управляващите.

Проф. В. Манова-Томова, като отчита голямата роля на богатството от въздействия на околната среда за физическия и психическия възход на детето, уточнява, че „не всички въздействия имат развиваща сила, а само онези, които добиват жизнено значение за детето“ (Манова-Томова, 1974: 24), т.е. които са в полето на социалната му зрялост, подготвеност и допринасят за надграждане на личностното му израстване. Така бележитата наша изследователка разкрива съществената връзка между достъпност и полезност и насочва убедително, разбираемо усилията на педагогическите дейци към избора на ползотворно съдържание за заниманията на децата от различните възрасти. Многоаспектният ѝ поглед към факторите, които обуславят детското развитие, допринесе то да се издигне на значителна висота като стройна и стойностна организация. Същевременно тя остави в наследство широки перспективи за по-нататъшен подем и усъвършенстване на изследванията и практиките на възпитанието и развитието на децата не само през ранното детство.

На проф. В. Манова-Томова принадлежат обновителните процеси и в здравните заведения относно диагностиката за развитие на децата. Проучванията ѝ показват, че физическото и психическото развитие на детето са взаимно свързани и следва да се проучват в единство. В тази връзка построява, проверява и внедрява цялостна система за диагностика на детето от ранната възраст. В резултат измерванията на децата в здравните заведения престават да бъдат само по ръст и тегло, а включват и психическа диагностика. С това се проправя път за верен поглед към детското развитие и за обуславящите го обстоятелства. На базата на установената ефективна диагностика в ранното детство проф. В. Манова-Томова разкрива, че това „прави много по-възможна ранната профилактика и ранната рехабилитация“, защото „колкото по-рано се установи необходимост от рехабилитация и колкото по-рано се започне, толкова успехът е по-сигурен. Известно е, че колкото детето е по-малко, толкова пластичността на неговия организъм, и по-специално пластичността на мозъка, е по-голяма и психиката по-лесно се преустройва и реорганизира“ (Манова-Томова, 1974: 26).

3. На следващо място, но не по значение, следва да бъдат високо оценени пионерското дело и приносите на проф. Манова в областта на психологията на **болното дете** и неговата своевременна и целенасочена рехабилитация. Проф. Манова се решава да пише по тези въпроси след повече от десет години наблюдения и проучвания на соматично боледуващи деца с „временни психични отклонения, които нямат патологичен характер“. В изследователски публикации в научните трудове на Института по педиатрия са представени резултати от изследвания със съвременни изследователски методики

на вниманието, съня, моториката, емоциите и говора на боледуващи деца от респираторни и ендокринни заболявания, и най-вече от ревматоидни и сърдечносъдови. Успехът в изследователската и практическата рехабилитаторска дейност се дължи на много фактори и преди всичко на дълбоко познаване на материалистическите нервно-физиологични основи на психичната дейност.

В основата на лечебно-възпитателния процес е холистичният подход. Предполага се прецизна психологическа диагностика (Бине–Термън) и само на такава основа се определя диференциран и индивидуален подход към боледуващите деца. Рехабилитационните процедури „зависят от: реактивността на организма, от актуалното му състояние, от степента на изразеност на защитните реакции и приспособителните механизми“. За общата оценка на психическото развитие, пише проф. Манова, „не е достатъчно само да се установи наличие или липса на дадена проява. Много е важно да се определи нейната степен на развитие, респективно степента на изоставане“.

Рехабилитацията трябва да се започне своевременно, да се извършва плавно, последователно. Психологичните промени имат своя динамика, колебания, забавяне и ускоряване. Необходими са внимание и наблюдателност от страна на възрастните (терминът възпитатели системно се избягва в езика на медицинската психология). Необходими са тактичност, възискателност, системен контрол, за да се намесят (не да въздействат), „когато трябва и както трябва, за да не се допусне хронифициране на отрицателните чувства и преживявания“. Целта е „поведението на индивида да се вгради и интегрира в нормалния живот“. Без излишно съжаление, което може да потиска и обезверява, „да се настоява и изисква, но спокойно, внимателно, ласкаво и с усмивка“.

Като проследява исторически лечебните практики, проф. Манова пише: „В древността, през време на най-големия разцвет на елинската и римската култура, болестта е смятана за тежко наказание за човека, а болните – петно и бreme за обществото. Отношението към болния човек и още повече към болното и недъгаво дете е било не само пренебрежително, но дори и жестоко. Платон пише: „Би трябвало със закон да се забрани да се проявяват грижи за тези, които се раждат с недостатъци“, Плутарх виждал в болното дете само „същество, предопределено да живее, лишено от сили и здраве“. Даже Сенека, чиито философско-етични възгледи се считат за предшествващи християнския морал, изтъква, че „Не гневът, а разумът повелява да се отделят здравите части от тези, които могат да ги развалят“. За съвременния морал е доста невероятно да е било възможно в разцвета на класическата култура, когато човешката мисъл е достигнала високи върхове, когато хармоничното развитие на

физическото и духовното съвършенство е идеал на хората, отношението към болния човек и към слабите и болнави деца да е толкова негативно“ (Манова-Томова, 1969).

Християнският морал променя съществено отношението към болния човек. Църквата взема под закрила всички болни и немощни. В основата на това отношение към болния човек стоят обаче само „съжалението и състрадание-то“. Християнският морал задължава да се помага на болните и увредените от съжаление и милосърдие, а не от уважение към тяхната личност, към човека, който има нужда от помощ. „Днес се помага на болния не само да не страда, но и за да му се даде възможност той да възстанови своята работоспособност и да достигне пълноценно развитие и проявление на своята личност“ (Манова-Томова, 1972).

Функциите на психолога-рехабилитатор са да стимулира (не да въздейства, не да доминира) и да съдейства за възстановяване на нарушеното взаимодействие между организма и неговата среда. Психичните изменения настъпват поради нарушаване на кортико-висцералните отношения между централната нервна система и сомата (тялото) вследствие на патологичните импулси от заболелите органи. Психичното състояние на болното дете е под въздействие на соматичните изменения и интерорецептивните въздействия. За рехабилитационните процедури е особено важно своевременно да се идентифицира отслабването на интерорецепцията и възстановяването на интереса към заобикалящата среда: „да не се пропусне първата благоприятна възможност за реинтегриране в общността“. Като констатира сериозно изоставане у нас на рехабилитационната дейност под влияние на старото състрадателно отношение към болните, с присъщата си енергичност и неподражаемост проф. Манова пише: „Нима могат спокойно да се оставят да боледуват хилядите деца, болни от ревматизъм, туберкулоза, хронични белодробни и бъбречни заболявания, деца дори с физическа недоразвитост и недъзи? Такива деца престояват в болници и санаториуми с месеци, а понякога и с години... Когато ги напуснат, изведнъж се установява по-голяма или по-малка психична инвалидност, така страшна и потискаща“. Така се стига до идеята да се изгради Основно училище за децата от детските болнични отделения в София – 99. ОУ, открито през 1971 г. в София, носещо името на проф. Манова-Томова. Доста време преди това специално се подготвят учители да работят по редуцирани учебни разписания, да посещават своите ученици в болничните стаи и да им помагат да не изгубят интереса към училището, да улеснят бъдещата реадaptация след физическото оздравяване.

В заключение бихме искали още веднъж да подчертаем, че научните трудове и професионалните практики на проф. Василка Манова-Томова осветляват няколко научни области на психологията и педагогиката. Основен е безспорно

приносът в психодиагностиката в период, в който в университетското образование се шири отрицание на тези практики, дори заплахата да бъдат използвани. Проф. Манова не само създава своята „Сълбица“ за психическото развитие през ранното детство. Този авторски психологически тест става основен документ в медицинските заведения. Тя внедрява психодиагностиката (най-вече на Бине–Търмън) като основа за „взаимодействие“ с детето, особено при рехабилитацията на изоставашите и боледуващите деца. Само на такава основа първите клинични психолози планират и осъществяват рехабилитационни дейности.

На 07.04.1976 г. проф. Манова ни напусна неочаквано, без да дочака плодовете на самоотвержените и новаторски усилия на попрището на науката, но и на предната линия на възпитателните практики в едно сравнително консервативно общество, трудно разбиращо и затворено за модерната психология и демократичните ценности. Плодотворното сътрудничество на психолозите с медицинските среди, за съжаление, не е продължено. Изследователските и рехабилитационните практики постепенно са ограничавани, психологическото консултиране – занемарявано. Уроците по професионална етика и гражданска и лична отговорност постепенно се забравят. Усещането на психолозите, които бяхме дългогодишни сътрудници на проф. Манова, че се прави нещо много значимо за времето, остана само спомен и с надежда, че новите европейски измерения ще „възкресят“ вдъхновението и ентузиазма на една малка група последователи на един строг и високо ерудиран, отговорен български учен с европейски измерения. За жалост не успяхме да опазим в необходимата степен нейните лични и колективни завоевания. С настоящото скромно изложение бихме искали да допринесем с нещо именно в това отношение.

ЛИТЕРАТУРА

- Манова-Томова, В. (1955). *За децата до 3 години*. София: Народна просвета.
- Манова-Томова, В. (1957). *Възпитание чрез радост*. София: Народна просвета.
- Манова-Томова В. (1969). *Емоции и говор у малкото дете*. София.
- Манова-Томова В. (1972). *Психология и възпитание на болното дете*. София: МФ.
- Манова-Томова В. (1974). *Психологическа диагностика на ранното детство*. София: Народна просвета.
- Манова-Томова, В., Пиръов, Г., Пенушлиева, Р. (1976). *Психологическа рехабилитация при нарушения в поведението в детската възраст*. София: МФ.

**PROF. VASSILKA MANOVA-TOMOVA – A NOTABLE
BULGARIAN SCHOLAR, PSYCHOLOGIST
AND PEDAGOGUE**

Abstract. In the year of 2012 hundred years had passed since her birthday. She has established and lead during 20 wears (since 50 to 70) of former century the research section of Psychology and Pedagogic of healthy and sick children in the Sofia Medical Academy. Independently and with the collaboration of others research associates she has written a great number of scientific research literature in many fields of Psychology and Pedagogic, which has been issued and translated in most of the East European countries. Among her most significant achievements is the so called „Manova’s scale“ for measuring the intelligence quotient of psychological development during the first three years of children’s life. Thanks to early diagnostics became possible the duly rehabilitation in the children’s health and hospitals centers.

Prof. Milka Vassileva

✉ e-mail: milkav.1939@abv.bg

Prof. Lubomir Guerguiev

✉ e-mail: slaveico@gmail.com